

Anløbspladser

Besejling og bebyggelse
i Danmark mellem 200 og 1100 e.Kr.

Jens Ulriksen

Anløbspladser

Besejling og bebyggelse
i Danmark mellem 200 og 1100 e.Kr.

*En studie af søfartens pladser
på baggrund af
undersøgelser i Roskilde Fjord*

Vikingskibshallen i Roskilde 1998

Jens Ulriksen
Anløbspladser. Besejling og bebyggelse
i Danmark mellem 200 og 1100 e.Kr.
En studie af søfartens pladser på baggrund
af undersøgelser i Roskilde Fjord.

© 1998 Forfatteren og Vikingskibshallen i Roskilde.

Udgivet af Vikingskibshallen i Roskilde 1998.
Oversættelse til engelsk: Michael Cain, Scantext, Esbjerg.
Kortmateriale gengivet med tilladelse fra
©Kort- og Matrikelstyrelsen (G 1197).
Layout og tryk: OAB-Tryk a/s, Odense.

ISBN 87-85180-35-1

Udgivet med støtte fra:
Danmarks Grundforskningsfond.

Omslag: Lynæskysten. Akvarel af Keld Hansen.
Bagside (indsat foto): Rygknæpfibel fra Selsø.
Foto Flemming G. Rasmussen.
Forsats: Oversigtskort over Roskilde Fjord med de i teksten
nævnte stednavne. Tegning Keld Hansen.

*Til minde om Hans-Georg Alslev og Ernst Jensen.
Tilgæns de mange amatørarkæologer, der bruger deres
tid i fortidens tjeneste.*

Indhold

Forord	7	4.5.4 Frederiksdal	112
1 Indledning	9	4.5.5 Gerdrup	112
2 Undersøgelsens afgrænsning	11	4.5.6 Nøddetsbjerggård	112
3 Arkæologisk udgangspunkt	12	5 Undersøgelsens resultater	113
3.1 Historik	12	5.1 De kystbaserede aktiviteter	
3.2 Terminologi	12	langs Roskilde Fjord	113
3.3 Kronologi	13	5.1.1 Topografiske og	
3.4 Repræsentativitet	17	besejlingsmæssige forhold	114
3.5 Arkæologisk indfaldsvinkel	19	5.1.2 Anløbspladsernes indre struktur	115
4 Undersøgelser af anløbspladser		5.1.3 Genstandsmateriale	116
langs Roskilde Fjord	21	5.1.4 Datering	119
4.1 Roskilde Fjords geologi og topografi	21	5.1.5 Sammenfatning	120
4.1.1 Havspejlsændringer i Roskilde Fjord	22	5.2 Oplandet omkring Roskilde Fjord	122
4.1.2 Besejlingforhold i Roskilde Fjord	23	5.2.1 Oplandets geologi og topografi	122
4.2 Primære undersøgelser	25	5.2.2 Oplandsbebyggelsen	122
4.2.1 Baggrund for udvalgte pladser	25	5.2.3 Sammenfatning	129
4.3 Udgravninger	25	5.3 Konklusion	130
4.3.1 Lynæs	25	5.3.1 Lokalisering af anløbspladser	130
4.3.2 Selsø-Vestby	42	5.3.2 Funktioner	132
4.3.3 Gershøj	78	5.3.3 Anløbspladsernes baggrund	
4.3.4 Sønderø	91	og udvikling	134
4.4 Prøveundersøgelser	99	5.3.4 Anløbspladser, landsbyer	
4.4.1 Jyllinge	99	og bydannelse	138
4.4.2 Lyndby	104	6 Komparative pladser	143
4.4.3 Mærkesholme	106	6.1 Arkæologisk undersøgte	
4.4.4 Frederikssund Camping	107	anløbspladser fra det øvrige Danmark	143
4.4.5 Hvideklint	107	6.1.1 Aggersborg	145
4.4.6 Alholm	108	6.1.2 Baes banke	146
4.4.7 Snæk Agre	109	6.1.3 Dalgård	147
4.4.8 Hundested-Nørregade	109	6.1.4 Fribrødre å	147
4.5 Detektorundersøgelser	110	6.1.5 Gedehaven	148
4.5.1 Bognæs-Skyttehus	111	6.1.6 Hedeby	148
4.5.2 Hanehoved	111	6.1.7 Karby	150
4.5.3 Herslev	111	6.1.8 Lundeberg	151
		6.1.9 Løddekøpinge	151
		6.1.10 Nabbe-Kildegård	153
		6.1.11 Nederby	153
		6.1.12 Ribe	155

6.1.13 Sebbesund	155		
6.1.14 Starup-Østertoft	157		
6.1.15 Strandby-Gammeltoft.....	157		
6.1.16 Stubberup	159		
6.1.17 Trelleborg, Skåne.....	165		
6.1.18 Vedbæk-Stationsvej.....	167		
6.1.19 Vester Egesborg.....	169		
6.1.20 Ystad-Tankbåten.....	178		
6.1.21 Åhus	179		
6.1.22 Århus	180		
7 Karakteristika for anløbspladser i Danmark	182		
7.1 Kystbaserede anløbspladser	182		
7.2 Anløbspladser langs vandløb	186		
7.2.1 Vandløb som farvand	186		
7.2.2 Den åbaserede anløbsplads.....	187		
7.3 Sammenfatning	189		
7.3.1 Pladstypologi.....	189		
7.3.2 Den kronologiske udvikling	194		
8 Handel og udveksling	196		
8.1 Modeller, teorier og nordvesteuropæisk arkæologi.....	196		
8.2 Handel og udveksling i yngre jernalder....	198		
8.2.1 Andet til sjette århundrede e.Kr.	198		
8.2.2 Sjette til tolvte århundrede e.Kr.....	206		
8.3 Handelsindikatorer i det arkæologiske materiale	209		
8.3.1. Identifikation af fremmede genstande	209		
8.3.2 Identifikation af transaktionsprocessen.....	212		
9 Besejling og bebyggelse i Danmark mellem 200 og 1100 e.Kr.	216		
9.1 Træk af samfundsudviklingen 200 til 1100 e.Kr.....	216		
9.2 Forudsætninger for anløbspladsernes etablering i lokalt og nordeuropæisk perspektiv	217		
9.2.1 Generelle betragtninger	217		
9.2.2 'Ældre fase' 200-520/30 e.Kr.....	218		
9.2.3 'Mellemfase' 520/30-680/700 e.Kr.	219		
9.2.4 'Yngre fase' (680/700-1100 e.Kr.)	222		
9.3 Organisation og politisk-økonomisk betydning	223		
9.4 Anløbspladsernes udvikling og anvendelse.....	225		
9.5 Anløbspladser og oplandets bebyggelser..	226		
9.6 Bydannelsens konsekvenser	227		
10 Perspektivering	229		
Noter	232		
Litteratur	247		
Summary (in English).....	259		
Notes for Summary	281		

Forord

Udgravninger er grundlaget for den arkæologiske forskning, og for mig er udgravningen selve essensen af arkæologien. Der er udgravninger, der giver overraskelser, der er dem der får guldgraveren frem i én, og der er dem, der bare skal overstås. Men uanset hvilket fund man mere eller mindre tilfældigt er faldet over, er der intet som de første fem minutter efter at gravemaskinen er begyndt at fjerne det dækkende jordlag. Det er i denne hellige stund, at alle forhåbninger om det exceptionelle - eller blot længe ventede - fund er intakte. Med andre ord: håbet er lysegrønt.

Undersøgelser i marken - eller måske snarere ved stranden - har været afgørende for, at denne bog er blevet til. Da jeg for snart 10 år siden hørte kulturgeografen Dan Carlsson fortælle om sine udgravninger af jernalderens havne på Gotland, vakte det min udelte interesse, og blev emnet for mit konferensspeciale ved Forhistorisk Arkæologisk Institut i København. Ligesom på Gotland var det også i Danmark helt nødvendigt at lokalisere og udgrave pladserne for overhovedet at have et materiale at arbejde med, og håbet var absolut meget lysegrønt talrige gange under eftersøgningen af, hvad der flere gange viste sig at være de flygtige spor efter anløbspladser fra yngre jernalder.

Godt hjulpet af Roskilde Museum har jeg haft mulighed for at foretage en del mindre udgravninger langs Roskilde Fjords kyster. Resultaterne herfra var udgangspunktet for et kandidatstipendium ved Nationalmuseets Marinarkæologiske Forskningscenter, finansieret gennem midler fra Danmarks Grundforskningsfond. Den økonomiske støtte herfra var af afgørende betydning for gennemførelsen af de relativt omfattende undersøgelser, der blev foretaget i 1994 og 1995, og som udgør grundlaget for denne bog.

Penge har imidlertid heller ikke i denne sammenhæng været altafgørende. Mit forskningsprojekt havde ikke kunnet gennemføres uden hjælp fra folk, der har stillet deres arbejdskraft til rådighed i deres fritid.

Selvom man siger, at "tak kun er et fattigt ord", har det tilsyneladende været nok for de meget erfarne

detektorfolk som Peter Bjørnstrup, Roskilde, Kaare Bøgh-Jensen, Biltris, Michael Jensen, Tåstrup, Vagn Jensen, Veddelev, Peter Lauersen, København, Michael Sønke, Himmelev, Knud Sørensen, Frederikssund og Kurt Villumsen, Græse, der har indgået i undersøgelsen og gennemført hovedparten af de systematiske detektorafsøgninger af overfladen på kendte og potentielle anløbspladser. De har desuden været behjælpelige i forbindelse med selve udgravningerne, hvor også amatørarkæologen Knud Winther, Nødebo, ydede sit. En stor tak skal også lyde til amatørarkæologerne André Jørgensen, Lynæs, Arne Lind, Svogerslev, og Bent Fugl Petersen, Lov, der beredvilligt øste af deres omfattende kendskab til fortidsminder på deres respektive hjemegne, og stillede deres privatsamlinger til min rådighed.

Jeg er taknemmelig for oplysninger, kritik og gode råd i forbindelse med undersøgelsen, som en række personer i ind- og udland på forskellig vis har bidraget med: Jan Besteman, Institut v. Pre- en Protohistorische Archeologie, Amsterdam; Frank Birkebæk, Roskilde Museum; John Brinch Bertelsen, Fur Museum; Erling Bondesen, Institut for Teknologi, Miljø og Samfund, Roskilde Universitetscenter; Johan Callmer, Humboldt Universität, Berlin; Charlie Christensen, Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser; Peter Birkedahl Christensen, Sebbesundudgravningen; Ole Crumlin-Pedersen, Marinarkæologisk Forskningscenter; Tinna Damgaard-Sørensen, Vikingskibshallen; Lene & Claus Feveile, Antikvarisk Samling, Ribe; Ulla Lund Hansen, Arkæologisk Institut, København; Mogens Bo Henriksen, Odense Bys Museer; Erik Johansen, Ålborg Historiske Museum; Lars Jørgensen, Nationalmuseet/OMA; Hans Jørgen Madsen, Moesgård; Lennart S. Madsen, Haderslev Museum; Claus Malmros, Nationalmuseets Naturvidenskabelige undersøgelser; Jens Tyge Møller, Geologisk Institut, Århus Universitet; Ulf Näsman, Institut for Forhistorisk Arkæologi, Århus Universitet; Per O. Thomsen, Svendborg og Omegns Museum; Svend Åge Tornbjerg, Køge Museum og Per Bugge Vegger, Morslands Historiske Museum.

En særlig tak skal rettes til Anne C. Sørensen, Marin-arkæologisk Forskningscenter, der - når hun ikke lige barslede - skød mine mest fantasifulde tolkninger ned. Tak til min mor, Kirsten Ulriksen, der har gennemlæst manuskriptet med den garvede overlærers røde kuglepen, og til Svend Nielsen, Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat, som har været en stor hjælp gennem hele undersøgelsen, og til sidst også ved at gennemlæse, korrigere og råde i forbindelse med udarbejdelsen af manuskriptet.

Tom Christensen, Roskilde Museum, og Søren Anker Sørensen, Museet Færggården, har gennem mere end et årti været altid muntre venner og udgrav-

ningsfæller, som jeg har haft stort udbytte af at diskutere de skiftende problemstillinger og hypoteser med. Desuden har de (næsten) utrætteligt læst og kritiseret afhandling og manuskript, så det i dag fremstår nogenlunde læseværdigt.

Sidst - men selvfølgelig allermest - tak til min kone Nanne og vores kære børn Emilie og Laus, der synes, at arkæologi kan være et beskidt arbejde.

Jens Ulriksen
Næstved, den 20. maj 1997

Fig. 1. Kort over Danmark med tilstødende regioner. Roskilde Fjord er markeret med indramning.

1 · Indledning

Den arkæologiske forskning i perioden fra 200 til 1100 e.Kr. har taget en markant drejning gennem de seneste årtier. Fra primært at være et tidsrum med grave og offerfund som kildegrundlag, blev der fra 1969, med 'Det Arkæologiske Bopladsudvalg' under Statens Humanistiske Forskningsråd, indledt en ny epoke, hvor bebyggelserne blev sat i højsædet (Becker 1980:89ff.) Den målrettede indsats afstedkom, sammen med udviklingen af nye udgravningsmetoder og -principper, en voldsom tilvækst i antallet af erkendte bopladser, der stadig præger jernalderarkæologien.¹ Undersøgelserne har dels underbygget opfattelsen af det socialt differentierede samfund, der allerede kunne spores i gravfundene, dels er kendskabet til udviklingen og organiseringen af samfundet blevet væsentlig mere nuanceret v.h.a. vidnesbyrd fra bopladserne (Hvass 1982, 1985 og 1988; Hansen, Hvass og Mikkelsen 1991; Hedeager 1990). I 1980'erne tilførtes jernalderforskningen en ny dimension med detektorfolkets omfattende indsats, og det betød ikke blot en ændret opfattelse af genstandsmaterialets sammensætning fra perioden. Den 'dunkle' fase af jernalderen fra 6. til 8. årh. fik liv (Näsman 1991b; Hvass 1993), ligesom forekomsten af metalsager har øget behovet for en revurdering af dårligt definerede begreber som 'rige lokaliteter' og 'centrale bebyggelser', 'centralpladser' m.m. (f.eks. Porsmose 1994). I kølvandet herpå ændredes indtrykket af de eksterne forbindelser, ikke mindst hvad angår 9.-10. årh., hvor tidligere tiders pirater fik en ny status som bønder og handelsfolk.²

I takt med disse forskningsmæssige landvindinger blev selve symbolet på de omkringfarende nordboer, skibet, underkastet indgående undersøgelser med udgangspunkt i fundet af de sænkede fartøjer ud for Skuldelev i Roskilde Fjord i slutningen af 1950'erne (Rieck 1995). Mængden af artikler og bøger om dette emne er omvendt proportional med antallet af skibsfund,³ men takket være en meget intens analyse af de ofte sørgelige rester af fartøjerne, samt bygge- og sejlforsøg med kopier af skibene, er kendskabet til søfar-

ten blevet udbredt og dens betydning almindeligt anerkendt.

Det kan forekomme paradoksalt, at bebyggelser og skibe, i hvert fald i nogen udstrækning, er indgående beskrevet, mens koblingen mellem søfart og landbebyggelsen, i form af anløbspladser, har været et relativt upåagtet område i dansk arkæologi. I Sverige har der været en længerevarende tradition for at undersøge jernalderens havne (Hansson 1967; Lundström 1981; Rasch 1988), og ikke mindst Dan Carlssons undersøgelser på Gotlands kyster har vist potentialet i en målrettet indsats (Carlsson 1987 og 1991).

Først i 1980'erne blev dette forskningsområde omfattet med en gryende interesse i Danmark, hvilket dels beroede på målrettede udgravninger af handels- og håndværkspladserne i Ribe og ved Lundeberg, dels på de stadig flere fund af metalgenstande fra yngre jernalder, der v.h.a. metaldetektor blev fremdraget ved strandene, hvor de agrare bebyggelser ellers ikke har haft deres normale placering (f.eks. Rindel 1992:142; Christoffersen 1996, fig. 12 og 13). De tolkningsmæssige spørgsmål omkring disse fundsteder rejste naturligvis en omsiggribende interesse for perioden, som heller ikke lod mig uanfægtet. Under kraftig inspiration af Dan Carlssons resultater gennemførte jeg i 1988-89 en pilotundersøgelse langs Roskilde Fjords sydlige halvdel for at lokalisere de kystbaserede aktiviteter i perioden fra 6.-11. årh. e.Kr. (Jensen & Ulriksen 1989; Ulriksen 1990 og 1992b).⁴

Siden 1990 er der fundet stadig flere kystbaserede pladser, men alt imens materialet tager til i omfang, bliver manglen på begrundede tolkningsmodeller for denne lokalitetstype, set i forhold til søfart, handel, samfunds- og magtstrukturen, stadig mere synlig. De efterhånden hyppigt forekommende lokaliteter bliver kun sjældent forsøgt placeret i en nærmere defineret rolle i en given periode, og der er en tendens til, at metalrige pladser bliver forbundet med søfart og handel, blot der er det mindste vandløb i nærheden. Med andre ord har besejlingens rolle umærkeligt indtaget

en markant plads i tolkningen af en række mere eller mindre fremtrædende arkæologiske lokaliteter.

Det er min opfattelse, at den skibshistoriske udvikling afspejler en øget maritim aktivitet i perioden fra 200 til 1100 e.Kr., og at den maritime sfære gennem dette tidsrum fik en stadig større samfundsmæssig betydning. Skibet indtog ikke blot en central rolle som en væsentlig faktor for militære og politiske initiativer, men var også en vigtig facet i den åndelige forestillingsverden, ligesom skjalde i digtning og kvad omfattede skibet med hæder og ære. Disse omstændigheder, sammenholdt med den generelle samfundsudvikling, peger på, at den maritime sfære har nydt stor bevågenhed fra lokale og regionale herskeres side. Det forekommer derfor rimeligt som udgangspunkt at formode, at forandringer i de politiske og økonomiske forhold, der var baggrunden for denne udvikling, afspejles i forskydninger i anløbspladsernes antal, genstandsmateriale, indbyrdes placering, størrelse og struktur, og i deres samspil med oplandets bebyggelser.

Det er vigtigt at se nærmere på graden af organisation anløbspladserne imellem, og vurdere hvorvidt de kun var anlagt for at tilfredsstille specifikke krav fra samfundets top, eller om et bredt udsnit af befolkningen, på mere eller mindre lige fod, kunne have udbytte af søfart. Væsentligt i den forbindelse er en stillingtagen til betydningen af handel og udveksling som økonomisk og politisk faktor, og en vurdering af i hvor stort omfang anløbspladserne skylder vareomsætning deres eksistens.

Det er imidlertid nødvendigt at understrege, at der er tale om endog meget komplekse forhold af social, økonomisk og politisk art, som det ikke er muligt at fremlægge og diskutere fyldestgørende i nærværende arbejde. Det vil kræve yderligere og vidtrækkende studier, bl.a. vedrørende forholdene til kontinentet, da udviklingen i Danmark i vid udstrækning er påvirket herfra. Det vil med andre ord betyde en analyse af relationerne til keltere, germanere, romere, frankere og kirken, et studium der må høre fremtidig forskning til.